

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך נד, תשס"ג-תשס"ד

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

על מסורת לשון חכמים של יהודי ספרד במאה ה־ט"ו

עמוס דודי, עיונים במסורת הלשון של יהודי ספרד לפני הגירוש,
הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב,
באר־שבע תשס"ג, 256 עמ'

מחקר מסורות ההגייה של לשון חכמים בקרב עדות ישראל הוא מחקר חדש יחסית, ברם מאז כינונו, כמעט בבחינת יש מאין, בידי חנוך ילון, נפנו גדולים וחכמים לעסוק בו, ואף כיום יש לא מעט חוקרים צעירים הנושאים את אבוקת המחקר.¹

בתחילה נתנו החוקרים דעתם בעיקר על מסורותיהם של בני עדות המזרח, שכן הללו נחשבו, ועדיין נחשבות, כמשמרות צורות הגייה קדומות העולות ומגיעות לפעמים עד תקופת המשנה ממש. לאחרונה אנו עדים להתעניינות גוברת והולכת מצד החוקרים במסורות נוספות, ואף כאלו שאינן נחשבות כטובות מפיקות לעתים עדויות משובחות.²

הספר שלפנינו מעלה תרומה חשובה למחקר מסורת לשון חכמים בספרד. מכותרתו של הספר עשוי הקורא להתרשם כי נושא המחקר הוא לשונם המדוברת של יהודי ספרד; על כן ראוי להדגיש כי הספר עוסק בלשון הקריאה הליטורגית. מדובר במחקר מעמיק, המושתת בעיקרו על כתב יד של מחזור לשלוש רגלים ולשבתות מיוחדות על פי מנהג ספרד. זהו כתב יד מפואר, ככל הנראה מן המאה

* אני מודה לעורך הנכנס של "לשונונו לעם", ד"ר משה פלורנטיין, ולעורך היוצא, ד"ר חיים א' כהן, על הערותיהם מאירות העיניים.

1. מן הראוי לציין כאן את הסדרה "עדה ולשון" אשר יוצאת לאור מטעם מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל. מפעל זה, שהקימו פרופ' שלמה מורג ז"ל, שם לו למטרה לחקור ולתעד את מסורות הקריאה של לשון המקרא ושל לשון חז"ל בפי יוצאי עדות ישראל, ופרסומיו מעלים תרומה נכבדה ביותר לתחום מחקר זה.

2. ראה ח"א כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות בלשון חז"ל העולות מהס", לשונונו סב (תשנ"ט), עמ' 257–283.

הט"ו, המחזיק 242 דפים, ומצוי כעת בספרייה הממלכתית בקופנהגן. כפי שהמחבר מסביר (בעמ' 43) נבחר מחזור לשלוש רגלים דווקא, משום שהוא מחזיק טקסטים רבים ומגוונים של לשון חכמים (פרקי משנה, ברייתא דמלאכת המשכן, וכן קטעים מן התלמוד הבבלי) המאפשרים להשוות את ניקודיהן של צורות לשון חכמים ולהעריך את טיב המסורת העולה מהן.

ספרו של דודי כולל מבוא רחב ושבעה פרקי מחקר. בפרק נוסף, הפרק השמיני, מובאים הטקסטים ששימשו את המחבר במחקרו. לספר צורפו מפתחות מפורטים וביבליוגרפיה. להלן אעמוד בקצרה על תוכנו של הספר.

במבוא הנרחב לספר (כ-50 עמודים) המחבר מציג את הרקע למחקרו. הוא דן במעמדה של העברית בקרב יהודי ספרד בתקופה שלפני הגירוש, ועומד על ההיבטים השונים הכרוכים במחקר כתבי היד של סידורי התפילה.

הפרק הראשון עוסק בעיקר בהבדל שבין ניקוד כתב היד לבין הניקוד הטברני הצפוי; בין היתר נידונים בו חילופי קמץ ופתח וחילופי צירי וסגול. כבדרך אגב נעיר כי חילופים כאלו בסטייה מן הניקוד שבנוסח המסורה הטברני מצויים זעיר שם זעיר שם אף בעדי נוסח טובים של המקרא: כ"י ששון 1053 ומקראות גדולות ונציה רפ"ד, ולפחות לגבי הראשון שבהם הועלתה האפשרות כי מדובר בהשפעה של מסורת הלשון העברית בספרד.³

הפרקים השני והשלישי הם עיקר הספר: בפרקים אלו המחבר דן בתצורת הפועל ובתצורת השם במחזורים המנוקדים שבדק. הדיון נעשה על פי הקטגוריות הדקדוקיות המקובלות: הפועל לפי בנייניו והשם לפי משקליו. המחבר מעמיד את הצורות השונות, ומצרף להן דיון בהיר וקולח, אגב השוואה לכתבי יד טובים של לשון חכמים ולספרות המחקר, והחלת מסקנות המחקר על נושא מחקרו. נציג שתי דוגמאות לשם המחשה, אחת מתחום הפועל ואחת מתחום השם.

בעמ' 64–65 המחבר דן בתנועת התחילית בבניין הופעל. הוא סוקר את הצורות בכ"י קופנהגן, שברובן מנוקדות בתנועת u, ומשווה את הממצא לניקוד במקרא (בעבר ובעתיד בדרך כלל קמץ, בבינוני בדרך כלל קיבוץ). כמו כן הוא סוקר את ניקוד התחילית בכתבי היד הטובים של המשנה, במסורת הניקוד הבבלי, התימנית והקדם-אשכנזית. על כך המחבר מוסיף סיכום קצר של דעות החוקרים בעניין, ביניהן זו של מ' בר-אשר, הרואה בניקוד התחילית של הופעל אחד מקווי ההבחן שבין הטיפוס המזרחי של לשון המשנה ובין זה המערבי. על סמך ממצאיו ועל סמך הספרות הנוכרת המחבר מגיע למסקנה כי "חלק גדול מצורות הופעל (עבר ועתיד) בתחילית שרוקה מרמז, כנראה, על קו מזרחי במסורתו של הנקדן [של כ"י קופנהגן]".

3. ראה מאמרו של מ' ברויאר, "נוסח ספר שופטים על פי המסורה", צורף כנספח לספר שופטים בסדרה דעת מקרא, ירושלים תשל"ו, עמ' 3–4.

מתחום השם נביא כדוגמה את צורות הריבוי של שמות בסיומת **-ות**: המחבר מעמיד (בעמ' 122) על כך שצורות ריבוי של שמות אלו בכתב היד הן בסיומת **-יות**: אֶפְנִיּוֹת, אֶרִיסִיּוֹת, מְלָכִיּוֹת; זהו המצב כידוע בכתבי היד הטובים של ספרות התנאים. המחבר מציין לניקוד הבבלי, למסורת הקדם-אשכנזית ולמסורת תימן – שאף בהם משמשת הסיומת בצורה זו. צורת הרבים של חֲנוּת אינה מקיימת נטייה זו (חֲנוּיּוֹת, ולא חֲנִיּוֹת), ואף זאת עדות למסורת טובה, כפי שהמחבר מראה. על הדיון מתווספים כמובן ציונים ביבליוגרפיים מפורטים.

שני הפרקים הבאים הם מעין נספחים לפרק על תצורת השם. הפרק הרביעי דן במילים זרות (ארמיות, יווניות ולטיניות וכן במילה 'תרנוגלין' שמוצאה, כידוע, מאכדית); הפרק החמישי – הקצר מכולם, עמוד וחצי אורכו – דן בכמה שמות פרטיים, בעיקר שמות חכמים, המציגים לעתים ניקוד מעניין, כגון מֵאִיר (מ"ם שוואה!) או פֶּאֶבִי (לעומת פִּיאָבִי, בפ"א חרוקה).

בפרק השישי המחבר דן בעיקר בכמה עניינים מורפולוגיים: ניקוד ה"א הידיעה, שי"ן הזיקה (זו מנוקדת פתח בהיקרויותיה של התיבה "שנאמר" כמצוי בכמה סידורים ספרדיים; ראה דברי המחבר בעמ' 146), אותיות השימוש ב"ת ולמ"ד, ואף דל"ת הארמית.

בפרק השביעי ("מסקנות") המחבר מסכם את ממצאיו הלשוניים לפי מידת זיקתם למסורות העולות מאבות טקסטים של לשון המשנה וכן לפי מידת זיקתם למחזורים אחרים ממרחב תרבות ספרד. מסקנותיו מעניינות, אם כי אינן בלתי צפויות: חלק מן הצורות קדומות, ויש להן מקבילות באבות הטקסטים של ספרות התנאים, ואילו חלק אחר מרמז על השפעות מאוחרות. המחבר מונה, בין היתר, את השפעת הניקוד הטברני, את כוח האנלוגיה ואת השפעת הכתיב על ההגייה (spelling pronunciation). ההשפעה האחרונה ניכרת, על פי המחבר, בניקוד צורת המקור של קל ונפעל כצורות עתיד נסתר, כגון: לְיִטּוֹל, לְיִדָּע.

בפרק השמיני והאחרון – "טקסט כמסירתו" – מובאים טקסטים של משנה, של ברייתא דמלאכת המשכן ושל תלמוד בבלי, כצורתם וכניקודם בכ"י קופנהגן. לכך נוספו עוד ארבעה פיוטים שהועתקו מכתבי יד אחרים. לכל הטקסטים מצורף אפראט חילופי גרסאות עיקריים על פי מחזורים דומים.

אין ספק כי כל מי שהעברית קרובה ללבו, ובעיקר חקר מסורתיה של לשון חז"ל, ימצא עניין בספר; אכן, על ציבור חובבי העברית להחזיק טובה מרובה לד"ר עמוס דודי על מחקר חשוב זה.